

ΓΗΡΑΝΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

ΝΕΑ ΕΝΟΤΗΤΑ 2

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

L. Gratton and S.Scott, 2018, *Ο Γρίφος των 100 ετών*, διαΝΕΟσις, κεφ 1, 5, 9, επίμετρο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Είναι ο πληθυσμός πρόβλημα ή λύση;	1
A1. Ο συνολικός πληθυσμός – Υπερπληθυσμός.....	1
A2: Προβλήματα από την διάρθρωση του πληθυσμού: Γήρανση.....	3
B. Οικονομία η γήρανση; Τα μακροοικονομικά της γήρανσης.....	5
Ποιες είναι οι στρατηγικές επιλογές;.....	5
ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΗΡΑΝΣΗ.....	6
Γ. ΣΟΣ στρατηγικής για το ασφαλιστικό.....	7
Δ. Διαγενεακή ανάλυση: Είναι οι Millennials ‘ριγμένοι’;.....	10
E: Μεταβολές στην οικογένεια και οικονομικά	13
Η δημογραφική μετάβαση	13
Η Οικογένεια στην Μεσόγειο	14
Οικονομικά της Οικογένειας	15
ΣΤ. Η μεγάλη Δημογραφική ανατροπή: μια συνολική ανάλυση για την παγκόσμια οικονομία	16
Επιστροφή του πληθωρισμού;.....	16
Δύο Ειδικές περιπτώσεις: Ιαπωνία και Κίνα	17

A. Είναι ο πληθυσμός πρόβλημα ή λύση;

A1. Ο συνολικός πληθυσμός – Υπερπληθυσμός

Το ερώτημα αυτό, αν ένας μεγάλος πληθυσμός βοηθά ή αντιστρατεύεται την οικονομική ανάπτυξη, είναι πολύ παλιό στην οικονομική σκέψη. Ήδη από τον 18^ο αιώνα αποκρυσταλλώνονται δύο απόψεις:

1. **Thomas Malthus (1766-1834) – Ο πληθυσμός ως πρόβλημα.** Ο πληθυσμός αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο, ενώ οι οικονομικές δυνατότητες με αριθμητική. Άρα η περιοδική κρίση ‘υπερπληθυσμού’ είναι αναπόφευκτη. Κρίσιμη παράμετρος που προσαρμόζει τον πληθυσμό στις δυνατότητες παραγωγής είναι το *ημερομίσθιο*: Όταν ανεβαίνει πέραν του απαιτούμενου για την επιβίωση, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου οδηγεί σε ευημερία, αύξηση του πληθυσμού και η αύξηση της προσφοράς μειώνει το ημερομίσθιο στο αρχικό του σημείο. Τμήμα του μηχανισμού προσαρμογής του πληθυσμού είναι οι πόλεμοι, λοιμοί κλπ.

Φυσιοκράτες¹ και άλλοι: Ο πληθυσμός ως πλούτος. Ο πληθυσμός μέσω της εργασίας, δηλαδή ενός συντελεστού παραγωγής, δημιουργεί πλούτο θέτοντας σε αξιοποίηση τους λοιπούς συντελεστές. Η θεωρία αυτή δημιουργήθηκε σε εποχές και χώρες όπου υπήρχαν δυνατότητες αλλά έλειπε ο πληθυσμός (λόγω πολέμων, ανακαλύψεων, όπως στην Γαλλία κλπ). Οι ισχυρές χώρες τότε είχαν μεγάλο πληθυσμό.

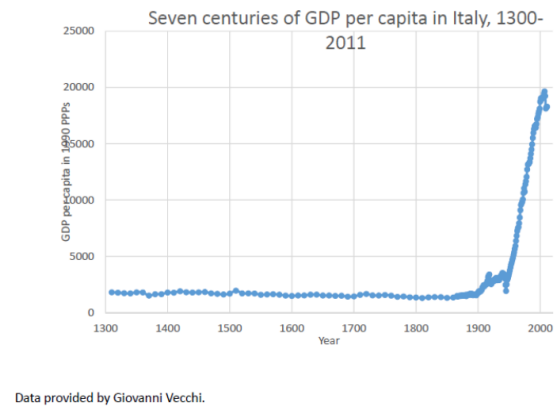
Η άποψη του Μάλθους οδηγεί στην πρόβλεψη μιας μακροχρόνιας *‘Μαλθουσιανής παγίδας’*, δηλαδή ισορροπίας γύρω από χαμηλό επίπεδο εισοδήματος, όπου μια αύξηση των μισθών αυτοαναιρείται, οδηγώντας σε αύξηση των γεννήσεων (και έτσι μακροχρόνια μέσω της αύξησης του εργατικού δυναμικού σε συμπίεση των μισθών) και επιστρέφει στο αρχικό σημείο.

Όσα μακροχρόνια ιστορικά στοιχεία υπάρχουν για μακροχρόνια εισοδήματα δείχνουν μια αξιοσημείωτη ισορροπία από το 13^ο αιώνα ως το 1850 (περίπου), που φαίνεται να επιβεβαιώνει τον Μάλθους. Χαρακτηριστικά τα δύο γραφήματα για τους πραγματικού μισθούς ειδικευμένων εργατών στο Λονδίνο από το 1264 και ΑΕΠ κατά κεφαλή από το 1300 στην Ιταλία. Όμως, και οι δύο στατιστικές σειρές δείχνουν μια *‘απογείωση’* εισοδημάτων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα που συνεχίζει και σήμερα. Από το 1820 το κατά κεφαλήν εισόδημα *οκταπλασιάστηκε*. Προφανώς εξηγείται από την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής – ο οποίος φαίνεται να ανατρέπει ισορροπίες αιώνων. Οι απαισιόδοξες προβλέψεις του Malthus δεν επιβεβαιώθηκαν τον 19^ο αιώνα λόγω της βιομηχανικής επανάστασης που επέτρεψε μια χωρίς προηγούμενο αύξηση του ΑΕΠ κατά κεφαλή και της ευημερίας.

Έμφαση στον καπιταλισμό στην ανάλυση θέτουν οι Μαρξιστές²: σύμφωνα με αυτούς ο πληθυσμός είναι μόνο πρόβλημα για τον καπιταλισμό, ο οποίος απαιτεί να υπάρχει ο *‘εφεδρικός στρατός των ανέργων’* για να λειτουργήσει. Σε μια σοσιαλιστική οικονομία, σύμφωνα με τον Μαρξ, η προσφορά εργασίας είναι πάντα θετική.

¹ Οι φυσιοκράτες ήταν Γάλλοι οικονομολόγοι του 18^{ου} αιώνα με πιο γνωστό τον François Quesnay (1694–1774).

² Σύμφωνα με τον F. Engels η θεωρία του Malthus ήταν *‘η πιο θάρραρη θεωρία που έχει υπάρξει ποτέ’*. Ο Λένιν την χαρακτήρισε *‘αντιδραστικό δόγμα ... ιδεολογικό δημιούργημα αστικών ιδεολόγων που ήθελαν να αποδείξουν το αναπόφευκτο της φτώχειας και ανέχειας για την εργατική τάξη’*. Απόηχους του Malthus βρίσκουμε στον Δαρβίνο.

Η διαπάλη μεταξύ των δύο απόψεων – πληθυσμός ως πρόβλημα και πληθυσμός ως λύση – δεν έχει ποτέ τελείως κοπάσει. ΝεοΜαλθουσιανές ιδέες χαρακτήρισαν τις δεκαετίες του 60 και 70 – που εστίαζαν **στο πρόβλημα του υπερπληθυσμού**. Παρά ταύτα, οι φόβοι για έκρηξη πληθυσμού δεν επιβεβαιώθηκαν – κυρίως επειδή μειώθηκε από το 2000 παντού η γονιμότητα. Αυτό δεν εμπόδισε όμως χώρες όπως η Κίνα και η Ινδία να πάρουν ακραία μέτρα (πολιτική του ενός παιδιού στην Κίνα, υποχρεωτική στείρωση στην Ινδία). Η πίεση σε πηγές ενέργειας (φόβος 1970-80) μειώθηκε αφού η αύξηση τιμών ενέργειας οδήγησε σε εξοικονόμηση και ανάπτυξη υποκατάστατων. Όταν αυτό υποχώρησε, απόηχο της ανησυχίας για τις πιέσεις του πληθυσμού βρίσκουμε και σε γραφόμενα για το περιβάλλον και την οικονομική ανάπτυξη. Αναφέρονται εκεί οι πιέσεις πληθυσμού σε περιορισμένους πόρους, αντίστοιχα με τον Μάλθους. Η κλιματική αλλαγή και το φαινόμενο του θερμοκηπίου από πεπερασμένη ικανότητα της γης απορρόφησης εκπομπών διοξειδίου του άνθρακα.

Συνοψίζοντας, **πληθυσμιακό πρόβλημα προκύπτει όταν ένας παράγοντας που αυξάνεται προσκρούει σε κάποιον άλλο που είναι σταθερός ή αυξάνεται με περιορισμούς**. Αυτό γίνεται όταν οι σχέσεις μεταξύ συντελεστών είναι άκαμπτες, και δεν μπορούν να προσαρμοστούν. Π.χ. αν και η εξάντληση αποθεμάτων πρώτων υλών τα 1970 οδηγούσαν σε σενάρια Αποκάλυψης, αυτά ξεπεράστηκαν χάρις στην εξοικονόμηση ενέργειας, προσαρμογή ζήτησης, ανάπτυξη νέων πόρων - διαψεύστηκε το απαισιόδοξο σενάριο. Δηλαδή την προσαρμογή αναλογιών μεταξύ συντελεστών. Εξετάζοντας την μακροχρόνια κατάσταση ο καπιταλισμός αποδείχθηκε πιο ευέλικτος στις προσαρμογές και την δημιουργία τεχνολογικών λύσεων.

A2: Προβλήματα από την διάρθρωση του πληθυσμού: Γήρανση

Η διάψευση των φόβων για υπερπληθυσμό μετατοπίζει το ενδιαφέρον προς την **ηλικιακή κατανομή**, κυρίως το θέμα της γήρανσης – δηλαδή το μεγαλύτερο ποσοστιαίο βάρος των μεγαλύτερων ηλικιών στον πληθυσμό. Αυτό προκύπτει από μεταβολή στις σχέσεις νέων/μεγαλύτερων (που προκύπτει κυρίως από πτώση γονιμότητας) αλλά και από τις επιπτώσεις της μακροβιότητας – δηλαδή ότι όλοι ζούν παραπάνω. Η ανησυχία για την γήρανση είναι παλιά:

- **1880-1910.** Γαλλία ανησυχία ‘Υπογεννητικότητα’ (λίγα παιδιά). Αντίδραση στην ήττα από την Γερμανία (Γερμανίδες κάνουν περισσότερα παιδιά και δεν υπάρχουν αρκετά Γαλλόπουλα για τα χαρακώματα). Πολύτεκνοι και δημογραφικά μέτρα.

- **Δεκαετία 1930** – γενικεύεται η ανησυχία για την Γήρανση (το ποσοστό ηλικιωμένων), και φόβους για το τι σημαίνει αυτό για την παραγωγή αλλά και για το επίπεδο συνολικής ζήτησης. Αναμενόταν απότομη γήρανση του πληθυσμού μετά το 1950. Αυτό οδήγησε πολλές χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Γερμανία) να λάβουν άμεσα μέτρα για την τόνωση των γεννήσεων – μετατρέποντας το θέμα του πληθυσμού και την τόνωση της γονιμότητας για πρώτη φορά ως αντικείμενο της κυβερνητικής πολιτικής. Ο Keynes ότι μια πιο γηρασμένη οικονομία θα είναι πιο επιρρεπής στις υφέσεις³.
- Ο προβλέψεις για απότομη γήρανση του πληθυσμού μετά το 1950 διαψεύδονται από την έκρηξη των γεννήσεων μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο που κράτησε περίπου ως την δεκαετία 1960. Αυτό όμως αποδείχθηκε απλή ανάπαυλα, αφού οι τάσεις γήρανσης εγκαθιδρύθηκαν από την δεκαετία του 1980 και μετά με πτώση της γονιμότητας. Από τα τέλη του 1970 ήλθε να προστεθεί ως αυτόνομος παράγοντας η μακροβιότητα.
- **Από την δεκαετία του 1980 το παγκόσμιο ενδιαφέρον** εστιάζει στις επιπτώσεις της γήρανσης στα **δημόσια** οικονομικά και στις κρατικές συντάξεις.

Η Γήρανση γρήγορα ορίζεται ως **πρόκληση από την ΕΕ** – που από το 2002 προβαίνει σε συντονισμένες προβολές κρατικών δαπανών γήρανσης (συντάξεις, υγεία, μακροχρόνια φροντίδα, παιδεία) από το Ageing Working Group, κάθε τρία χρόνια. Υπάρχει πλέον συνειδητοποίηση ότι το πρόβλημα **αφορά όλες τις χώρες και όχι μόνο τις** αναπτυσσόμενες. Δημογραφικές προβολές κάθε χρόνο από τα Ηνωμένα Έθνη. Η γήρανση αποτελεί αντικείμενο μελέτης παγκόσμια.

Αν και υπήρχε ανησυχία για τις επιπτώσεις της γήρανσης στις συντάξεις (π.χ. μελέτες του ΟΟΣΑ το 1987), το κείμενο-σταθμός παγκοσμίως θεωρείται η έκθεση της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1994 *Averting the Old Age Crisis (Αποτρέποντας την Κρίση της Γήρανσης)*. Η μελέτη αυτή εστιάστηκε στις επιπτώσεις στα δημόσια οικονομικά και στις κρατικές συντάξεις. Εισηγήθηκε (με έντονο τρόπο) τον περιορισμό της εμπλοκής του Δημοσίου στην παροχή συντάξεων και την υιοθέτηση ιδιωτικών κεφαλαιοποιητικών σχημάτων (με παράδειγμα την Χιλή). Από τότε έχουν δρομολογηθεί πλήθος ερευνών, που μερικά προσπαθούν να απαντήσουν στις θέσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Τα τελευταία χρόνια αρχίζουν να επισημαίνονται και άλλα ανεξάρτητα θέματα της μακροβιότητας – της διαχείρισης της ζωής δηλαδή όταν αυτή διαρκεί 20-25 χρόνια επιπλέον. Τα θέματα αυτά συνεξετάζονται και με εξελίξεις στην τεχνολογία ή στο μέλλον της εργασίας. Αυτό αποτελεί και το αντικείμενο του βιβλίου των Gratton and S.Scott, 2018.

Σειρά κυβερνητικών πρωτοβουλιών αλλά και θεσμών όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση προσπαθούν να ανταποκριθούν σε αυτό που θεωρείται ως πρόκληση της γήρανσης του πληθυσμού. Η γήρανση του πληθυσμού αντιμετωπίζεται διεθνώς ως μια από τις βασικότερες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα, αφού αλλάζει ριζικά το περιβάλλον στο οποίο θα λαμβάνουν χώρα όλες οι οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες.

³ η αύξηση του ειδικού βάρους των ηλικιωμένων θα οδηγούσε σε τάσεις ύφεσης και περιορισμό της ενεργού ζήτησης, λόγω της συντηρητικότερης οικονομικής συμπεριφοράς των ηλικιωμένων.

Β. Οικονομία η γήρανση; Τα μακροοικονομικά της γήρανσης

Ποιες είναι οι στρατηγικές επιλογές;

Αυτό προσεγγίζεται μέσω μιας απλής συνάρτησης παραγωγής. (Πρβλ Abel & Bernanke, Μακροοικονομική, κεφ 3)

Σε μια κλειστή οικονομία η απλούστερη μορφή μιας **Συνάρτησης παραγωγής** είναι

$$Y = A F(K, L)$$

(Y = ΑΕΠ, δηλαδή παραγωγή, K = κεφάλαιο, L = Εργασία), δηλαδή το συνολικό προϊόν παράγεται από Εργασία, Κεφάλαιο και όλη η συνάρτηση εξαρτάται από τεχνολογία (A)

ή

εκφράζεται το ίδιο κατά κεφαλή του **πληθυσμού** (N), διαιρώντας την συνάρτηση με N

$$Y/N = A \cdot f(L/N, K/L)$$

Όπου Y/N κατά κεφαλήν προϊόν, (L/N = συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, K/L = Λόγος Κεφαλαίου- Εργασίας, δηλαδή παραγωγικό κεφάλαιο ανά εργαζόμενο).

Η γήρανση του πληθυσμού αναπόφευκτα μειώνει τον ρυθμό αύξησης του N που οδηγεί σε μικρότερες εισροές εργασίας. Έτσι μειώνει το ΑΕΠ περιορίζοντας το πόση εργασία μπορεί να διατεθεί.

Σημειώνεται ότι το **κατά κεφαλήν ΑΕΠ μπορεί να αυξάνει ακόμη και αν μειώνεται το ΑΕΠ**, λόγω της μείωσης του εργατικού δυναμικού. **Αρα τα αρνητικά σημεία της γήρανσης μπορούν να αντισταθμιστούν.** Η κατάσταση θα είναι *ευνοϊκότερη* αν γίνει κάποιο από τα παρακάτω (ή όλα μαζί). Αυτά σηματοδοτούν και τις στρατηγικές επιλογές ανταπόκρισης στην γήρανση του πληθυσμού:

1. **Αύξηση στην Συμμετοχή εργατικού δυναμικού (L/N).** Δηλαδή για δεδομένο πληθυσμό N , αυξάνονται οι εργαζόμενοι και η εργασία (L). Δηλαδή **εντατικότερη εργασία ανά άτομο**. Το κάθε άτομο δηλαδή βάζει περισσότερες ώρες ή χρόνια εργασίας. Αυτό μπορεί να γίνει με μεγαλύτερη συμμετοχή στην αγορά εργασίας γυναικών, ιδίως αυτών με παιδιά, Ταχύτερη και αποτελεσματικότερη είσοδο στην αγορά εργασίας νέων και καθυστέρηση της εξόδου από την αγορά εργασίας των μεγαλύτερων. Κρίσιμο σημείο η θέση της γυναίκας και άλλων ομάδων που αποκλείονται από την εργασία.
2. **Μεγαλύτερη Ένταση κεφαλαίου (K/L) - περισσότερο κεφάλαιο για κάθε εργαζόμενο.** Αν του εξασφαλίσουμε περισσότερο κεφάλαιο, ο καθένας από τους λιγότερους εργαζόμενους θα παράγει πιο πολύ. Υπάρχουν δύο αντίρροπες τάσεις (α) Από την μια πλευρά αυτό η μεγαλύτερη ένταση κεφαλαίου, K/L (θα γίνει αυτόματα (μείωση N και L). (β) Αν η γήρανση του πληθυσμού μειώσει τις αποταμιεύσεις, τότε θα σημαίνει μικρότερες επενδύσεις άρα και κεφάλαιο. Ένα απλό υπόδειγμα κύκλου ζωής οδηγεί στην αναμονή ότι οι συνολικές αποταμιεύσεις θα μειωθούν καθώς οι ηλικιωμένοι ρευστοποιούν την περιουσία τους για να χρηματοδοτούν τα γηρατειά τους⁴.
3. **Παραγωγικότητα – ανθρώπινου και υλικού κεφαλαίου.** (αύξηση του A). Μεγαλύτερες επενδύσεις π.χ. σε παιδεία θα αυξήσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο και την παραγωγικότητα του κάθε εργαζόμενου. Η τεχνολογική πρόοδος ή η εξάπλωση τεχνητής νοημοσύνης ή μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας μπορούν να παίξουν

⁴ 1. Όμως, αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει στην πράξη (ταχύτερα γηράσκουσες κοινωνίες δεν έχουν μικρότερο κεφάλαιο.

κρίσιμο ρόλο. (όπως θα μπορούσε να πεί κανείς ότι έπαιξε κατά τον 19^ο αιώνα αποτρέποντες τις απαισιόδοξες προβλέψεις του Malthus).

Σε μια **ανοικτή οικονομία**, με συναλλαγές με άλλες χώρες, υπάρχουν όμως πιθανότητες αντίδρασης που χιτίζουν πάνω σε συμπληρωματικότητες⁵. Η ύπαρξη πολλών χωρών καθιστά το πρόβλημα πιο εύκολα διαχειρίσιμο. Όταν, όμως, **όλος ο πλανήτης γηράσκει**, το πρόβλημα γήρανσης μια χώρας μπορεί να διορθώνεται με επιδείνωση αλλού - Π.χ. μετανάστευση από Βουλγαρία προς Γερμανία επιδεινώνει το πρόβλημα της Βουλγαρίας. Για τον λόγο αυτό στην ΕΕ πρέπει να υπάρχει συντονισμένη αντίδραση σε πληθυσμιακά θέματα.

Αρχίζοντας από μια παρατήρηση ότι στον αναπτυσσόμενο κόσμο υπάρχουν πλεονάζοντα κεφάλαια και στον αναπτυσσόμενο πλεονάζον εργατικό δυναμικό, μπορούν να γίνουν δύο πράγματα:

- **Να πάνε τα κεφάλαια στον πληθυσμό: Επενδύσεις στο εξωτερικό:** Καθώς επαναπατρίζονται τα κέρδη των επενδύσεων, το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν στις αναπτυσσόμενες χώρες θα είναι μεγαλύτερο από το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν τους. Η κινητικότητα του κεφαλαίου είναι μεγαλύτερη από αυτή του εργατικού δυναμικού και συνεπώς χώρες με γηράσκοντα πληθυσμό θα επωφελούνται από την ύπαρξη εργατικού δυναμικού στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Μπορεί να προσκρούσει σε αντίθεση στον επαναπατρισμό κερδών (*‘Το ξένο κεφάλαιο μας απομυζά’*).
- **Να έλθει ο πληθυσμός στα κεφάλαια: Μετανάστευση.** Άμεση αναπλήρωση του εργατικού δυναμικού μέσω της μετανάστευσης από χώρες με δημογραφικό μέριμνα. Οδηγεί σε βελτίωση της οικονομικής κατάστασης και των χωρών προορισμού αλλά και προέλευσης. Προσκρούει όμως σε μη-οικονομικούς παράγοντες και φόβους για την δυσκολία ενσωμάτωσης των μεταναστών.

Παραδείγματα του πρώτου είναι η Νορβηγία όπου το fund επενδύει ενεργά σε αναπτυσσόμενες χώρες. Παράδειγμα του δεύτερου είναι η πολιτική της Γερμανίας να απορροφήσει 1 εκ πρόσφυγες από τη Συρία το 2015.

ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΓΗΡΑΝΣΗ

Καμία λύση δεν είναι χωρίς προβλήματα. Για τον λόγο αυτό η γήρανση του πληθυσμού απαιτεί να υπάρχει και να εφαρμόζεται μια συντεταγμένη και μακροχρόνια στρατηγική η οποία να αξιοποιεί όλες τις πηγές αντίδρασης *ταυτόχρονα*.

Α. ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΣΕ ΠΟΛΛΑ ΕΠΙΠΕΔΑ. Η οικονομική ανάλυση της γήρανσης του πληθυσμού στην ουσία εξετάζει τις προοπτικές αντίδρασης στον καθένα από αυτούς τους παράγοντες: **Αποταμίευση, οργάνωση συντάξεων, εργασία, μετανάστευση, Υγεία, Μακροχρόνια Φροντίδα**. Οι σημειώσεις του μαθήματος εξετάζουν το καθένα από τα θέματα αυτά ξεχωριστά.

Β. ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑ. Η ανταπόκριση στη γήρανση εξαρτάται από προσαρμογή στις σχέσεις παραγωγής και μεταξύ συντελεστών παραγωγής. Αν δεν υπάρχει προσαρμοστικότητα (αν δηλαδή υπάρχει δεδομένη αναλογία πχ μεταξύ κεφαλαίου και αριθμού εργαζομένων – fixed coefficients of production), τότε η γήρανση θα έχει άμεσα και πολύ μεγάλα αρνητικά αποτελέσματα, αφού θα παρασύρει όλα τα μεγέθη αναλογικά προς το κάτω. Η προσαρμοστικότητα μπορεί να αφορά τις αναλογίες μεταξύ συντελεστών παραγωγής στην οικονομία. Όμως μπορεί να αναφέρεται και σε προσαρμογές σε συνήθειες, νοοτροπίες και ανθρώπινες σχέσεις.

⁵ Η θεωρία της σχετικής υπεροχής στο διεθνές εμπόριο εξηγεί με ποιον τρόπο η εξειδίκευση εκεί που μια χώρα είναι σχετικά καλύτερη (ακόμη και αν είναι αντικειμενικά σε απόλυτο βαθμό χειρότερη) οδηγεί σε καλύτερο αποτέλεσμα και τους δύο συναλλασσόμενους.

Η ανταπόκριση στη γήρανση συνίσταται στην υπερνίκηση της τυραννίας της ‘μεθόδου των τριών’ – δηλαδή στη προώθηση προσαρμογών στο πώς ζούμε και πώς εργαζόμαστε.

Όσο πιο μεγάλη αναμένεται η γήρανση, τόσο πιο ριζική η προσαρμογή. Η μελέτη των οικονομικών της γήρανσης συνίσταται με την αναζήτηση αυτού του είδους των προσαρμογών.

Δηλαδή, οι προσαρμογές δεν θα είναι μόνο στις συντάξεις αλλά και στο πώς διαρθρώνεται η ζωή – πόσο δουλεύουμε, πότε εκπαιδευόμαστε, πόσο αποταμιεύουμε, πού σπουδάζουμε κοκ. Όσο ευρύτερο το πεδίο προσαρμογής, τόσο ευκολότερη η συνολική προσαρμογή.

Όταν πολλές χώρες αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα, αυτές που θα το αντιμετωπίσουν πρώτες θα βγούν κερδισμένες. Άρα η ανταπόκριση στην γήρανση μπορεί να αποτελεί και μια ευκαιρία. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η ανάπτυξη της Ασημένιας Οικονομίας (Silver Economy) – που βλέπει πχ την ύπαρξη μεγάλου αριθμού εύπορων συνταξιούχων ως επιχειρηματική ευκαιρία, όπως, π.χ., η Φλόριντα στις ΗΠΑ

ΥΠΕΝΘΥΜΙΣΗ: Το να ζήσουμε περισσότερο το θέλουμε όλοι. Άρα η μακροβιότητα είναι κατά βάση ευλογία. Γίνεται κατάρρα αν προσπαθήσουμε να κρατήσουμε τα πράγματα ίδια (έλλειψη προσαρμογής).

Η μέθοδος των τριών: ΜΙΑ ΚΡΙΣΙΜΗ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ

Η ‘μέθοδος των τριών’ μπορεί να παραπλανεί – απαιτούνται αιτιολογημένες αναλύσεις. Οι περισσότερες αναλύσεις της γήρανσης του πληθυσμού ακολουθούν την λογική της μεθόδου των τριών: «Αν η κατάσταση τώρα που ο αριθμός ηλικιωμένων είναι 1, ισούται με χ , τότε ο διπλασιασμός των ηλικιωμένων θα διπλασιάσει και το χ ». Δηλαδή μια μηχανιστική προβολή που προϋποθέτει ότι όλα μένουν ίδια και δεν υπάρχει καμιά προσαρμογή – τηρεί τις αναλογίες και τις θεωρεί δεδομένες. Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ ΣΥΧΝΟΤΑ ΛΑΝΘΑΣΜΕΝΗ. Απαιτείται εδραίωση των προβολών σε οικονομικές σχέσεις και συμπεριφορές, οι οποίες προσαρμόζονται και αντιδρούν. Η δικαιολόγηση των προβολών πρέπει να λάβει υπόψη αιτιολογήσεις βάσει οικονομικών συμπεριφορών, αλλά και να εξετάσει τις πιθανές προσαρμογές οικονομικών δομών. Η ΧΡΗΣΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΛΛΑ ΚΑΙ Η ΕΜΠΕΔΩΣΗ ΠΡΟΒΛΕΨΕΩΝ ΣΕ ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΝΑΙ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ.

Γ. ΣΟΣ στρατηγικής για το ασφαλιστικό

Το ασφαλιστικό είναι ένα απλό πρόβλημα με προφανείς λύσεις – που δοκιμάζονται σε όλες τις αναπτυσσόμενες χώρες. **Τόσο πρόβλημα όσο και ο χαρακτήρας των λύσεων προκύπτουν από τις μεταβολές στο σχήμα των δημογραφικών πυραμίδων μεταξύ του σήμερα και του 2050/60.** Θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό ως πέντε θέματα-ΣΟΣ.

Η δημογραφία και η γήρανση θέτουν τέσσερα ερωτήματα-ΣΟΣ

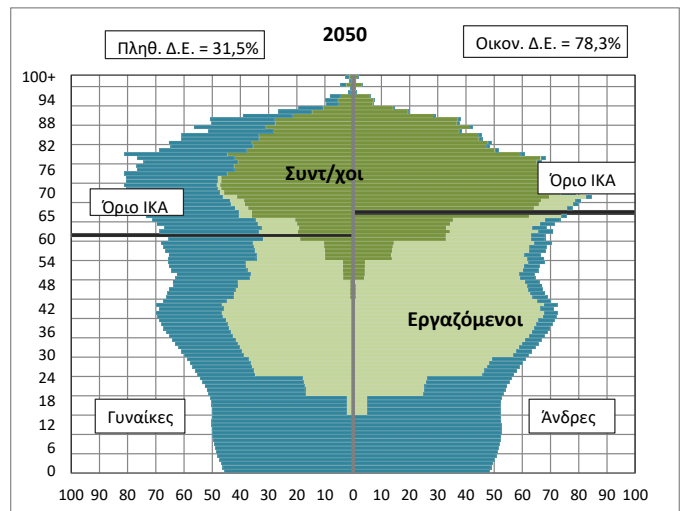
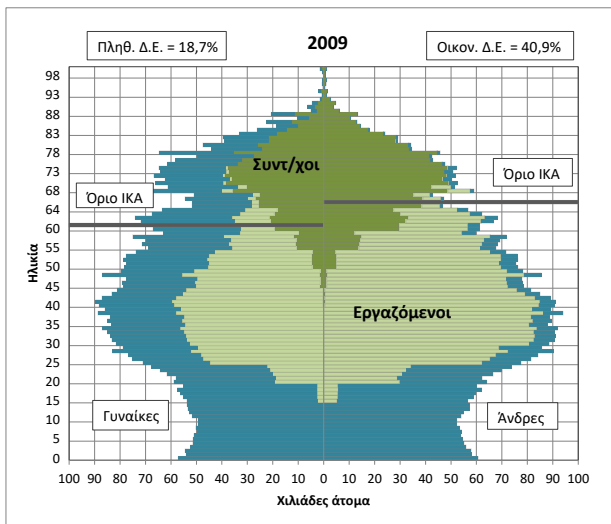
Το ερώτημα προς απάντηση είναι με ποιον τρόπο οι εργαζόμενοι (που παράγουν) θα στηρίζουν τους συνταξιούχους (που καταναλίσκουν). Και τα δύο εξαρτώνται από τη διάρθρωση και τις προοπτικές του πληθυσμού. Και τα δύο αυτά είναι γνωστά και σε γενικές γραμμές προδιαγεγραμμένα για τις επόμενες δύο γενιές – ως το 2050 οπωσδήποτε.

Ξέρουμε τόσο τη δημογραφία όσο και ποιοι εργάζονταν το 2010 ή του 2020. Η δημογραφική πυραμίδα είναι μια ‘οικογενειακή φωτογραφία του πληθυσμού’: τα μωρά στη βάση, οι ηλικιωμένοι στην κορυφή. Στην πυραμίδα, διακρίνουμε (από στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού) ποιοι εργάζονται στις ενδιάμεσες

ηλικίες για να συντηρούν τους υπόλοιπους. Μπορούμε εύκολα με απλές υποθέσεις να τα προεκτείνουμε όλα αυτά ως το 2050 για να δούμε πώς θα έχει γίνει η ίδια πυραμίδα τότε, αν το μόνο πράγμα που αλλάξει είναι η πυραμίδα.

Από την σύγκριση 2010 και 2050 προκύπτουν τέσσερα θέματα κοινά σε όλες τις χώρες που αντιμετωπίζουν γήρανση:

1. Η πυραμίδα του 2050 είναι **πιο ψηλή** – θα ζούμε περισσότερο.
2. Η πυραμίδα του 2050 είναι **πιο στενή** – γεννάμε λιγότερο.
3. Υπάρχει **μία γενιά – η γενιά του Πολυτεχνείου** – που είναι πιο πολυπληθής. Αυτή δημιουργεί ένα **εξόγκωμα** στην πυραμίδα, που ο πανδαμάτωρ χρόνος σπρώχνει προς τα πάνω, μέχρι το σημείο της οριστικής της αποχώρησης.
4. Στην πυραμίδα του 2010 σημειώνεται μικρή συμμετοχή των γυναικών στην εργασία.- Κενός το αριστερό στην πυραμίδα. Στην Ελλάδα εργάζονται 50% των γυναικών, στην Δανία 80%.

5.

Δημογραφική Πυραμίδα και αγορά εργασίας, Ελλάδα 2009 και 2050 Π.Τήνιος 2010, Ασφαλιστικό: μια μέθοδος ανάγνωσης, Εκδόσεις κριτική σελ 376. Συμμετοχή στην αγορά εργασίας (ανά 5ετή κλιμάκια ηλικίας) αυτή του 2009.

Το κάθε ένα από τα ερωτήματα-ΣΟΣ έχει και μια πασίδηλη απάντηση που φαίνεται από την πυραμίδα. Ας τα δούμε με την σειρά.

Πρόβλημα 1: Μακροζωία. Λύση: Δουλεύουμε περισσότερο. Πιο υψηλή πυραμίδα

Όσο περνά ο καιρός (ευτυχώς) ζούμε παραπάνω. Από ότι φαίνεται τα χρόνια που προστίθενται θα μας βρίσκουν σε καλύτερη υγεία, ενώ η πιθανότητα να αναστραφεί αυτή η τάση είναι μηδαμινές. Ένα μόνιμο πρόβλημα απαιτεί μόνιμη λύση, η οποία είναι να επιμηκυνθεί η εργασιακή ζωή. Αυτό σημαίνει αλλαγές στο ασφαλιστικό, αλλά και στην οργάνωση της παραγωγής ώστε ο εργαζόμενος μεγαλύτερης ηλικίας να μην αισθάνεται παρείσακτος. Σε κάθε περίπτωση, τμήμα των επιπρόσθετων ετών πρέπει να διοχετευτεί στην παραγωγή με την επιμήκυνση της εργασιακής ζωής.

Πρόβλημα 2: Μικρή ανανέωση. Λύση: Περισσότερη μόρφωση. Πιο στενή πυραμίδα

Οι οικογένειες είναι μικρότερες. Γεννιούνται λιγότερα παιδιά από γονείς σε μεγαλύτερη ηλικία. Και εδώ αναφερόμαστε σε μόνιμες τάσεις που δεν θα αναστραφούν και συνεπώς απαιτούν μόνιμες λύσεις. Η λύση είναι **επένδυση στην παιδεία** ώστε οι λιγότεροι μελλοντικοί

εργαζόμενοι να είναι πιο παραγωγικοί. Ταυτόχρονα όμως και ευελιξία στην αγορά εργασίας ούτως ώστε να μην αποκλείεται από την αγορά εργασίας κανένας.

Πρόβλημα 3: Η γενιά του Πολυτεχνείου. Λύση: Αποταμίευση – Το εξόγκωμα

Το baby boom στην Ελλάδα ήλθε αργότερα και κράτησε περισσότερο. Ταυτίζεται με την γενιά του Πολυτεχνείου –μεγαλύτερη και πιο απαιτητική τόσο από αυτούς που προηγήθηκαν όσο και από αυτούς που ακολουθούν. Εδώ υπάρχουν δύο θέματα: Πρώτον, αναλόγως του αν θα την προλάβουν οι όποιες αλλαγές, η γενιά αυτή μπορεί να διευρύνει το πρόβλημα ή να διευκολύνει την λύση. Δεύτερον, το χρηματοδοτικό θέμα που την αφορά είναι *παροδικό*. Όταν προβλέπεις μια μελλοντική παροδική ανάγκη, η σώφρων αντίδραση είναι να 'βάλεις στην άκρη' κάποιο ποσό να την αντιμετωπίσεις – δηλαδή να αποταμιεύσεις. Στην περίπτωση των συντάξεων αυτό σημαίνει κάποιας μορφής κεφαλαιοποίησης τμήματος των υποχρεώσεων για συντάξεις.

Πρόβλημα 4: Εργασία γυναικών. Λύση: Ένταξη στην αγορά– Κενό αριστερά

Το ελληνικό παραγωγικό σύστημα προτιμά να κρατά την γυναίκα στο σπίτι ως απλήρωτη εφεδρεία και πάροχο κάθε είδους φροντίδας. Έχει υπολογιστεί ότι αν ασφαλίζονταν οι Ελληνίδες όπως οι Δανέζες, ο αριθμός ασφαλισμένων θα αύξανε κατά 20% - κατά ένα εκατομμύριο άτομα. Η ενσωμάτωση των γυναικών προσδίδει μια δυνατότητα αντίδρασης στην Ελλάδα που δεν έχουν χώρες όπως η Δανία, όπου το ποσοστό εργασίας των γυναικών είναι υψηλότερο. Αυτό σημαίνει όμως την κατάργηση συνταξιοδοτικών 'προνομίων', την διεύρυνση των κοινωνικών υποδομών για μητέρες αλλά και την μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας – προκειμένου όσες γυναίκες επιθυμούν να εργαστούν με μερική απασχόληση να μπορούν να το κάνουν.

Τα τέσσερα προβλήματα και οι λύσεις τους είναι εξόφθαλμα προφανείς. Το 'Ελληνικό παράδοξο' είναι το πώς παρέμεναν επί δεκαετίες αόρατα– ούτως ώστε η συσσώρευση ασφαλιστικών προβλημάτων να οδηγήσει σε χρεοκοπία το 2009. Τα γενική αναβλητικότητα της Ελληνικής πολιτικής τάξης 'διευκολύνθηκε' από αδιαφανή οργάνωση του ασφαλιστικού συστήματος που απέκρυπτε το πρόβλημα. Έτσι γενιές πολιτικών κατάφεραν να προσποιούνται ότι δεν υπήρχε θέμα περνώντας την καυτή πατάτα του ασφαλιστικού σπυς επόμενους.

Μεταρρυθμίσεις και οικονομία

Τα προβλήματα συναντώνται σε όλες τις χώρες που αντιμετωπίζουν γήρανση του πληθυσμού – οι οποίες έχουν προωθήσει τις λύσεις που σκιαγραφήθηκαν. Η Γερμανία, για παράδειγμα, προώθησε επώδυνες μεταρρυθμίσεις στο ασφαλιστικό της καθεστώς και στην αγορά εργασίας το 2003. Αποτέλεσμα ήταν η βελτίωση των προοπτικών και των δύο, αλλά και η πτώση της κυβέρνησης Σρέντερ που τα είχε υλοποιήσει. Συνεπώς ήταν απολύτως κατανοητή και η επιμονή των πιστωτών της Ελλάδας στην ασφαλιστική μεταρρύθμιση ως το πρώτο μέτρο που ακολούθησε την διάσωση της Ελλάδας. Γιατί να δουλεύει η 60χρονη αναγνώστρια της Μπίλντ, προκειμένου η 50χρονη αναγνώστρια της Αυγής να γυρίσει σπίτι της;

Αντίστοιχα θέματα αντιμετωπίστηκαν στην Γαλλία το 2023 με την επώδυνη προσπάθεια να αυξηθούν τα όρια ηλικίας. Εκεί, επικαλέστηκε η Κυβέρνηση ότι, αν δεν προσαρμοστεί το ασφαλιστικό σύστημα, θα αναγκαστεί να προσαρμοστεί η παραγωγή, με κίνδυνο να μοιάσουν στην Ελλάδα. Δηλαδή, **πρέπει να προσαρμόζονται οι συντάξεις στην παραγωγή ή η παραγωγή να προσαρμόζεται στις συντάξεις;**

Δ. Διαγενεακή ανάλυση: Είναι οι Millennials ‘ριγμένοι’;

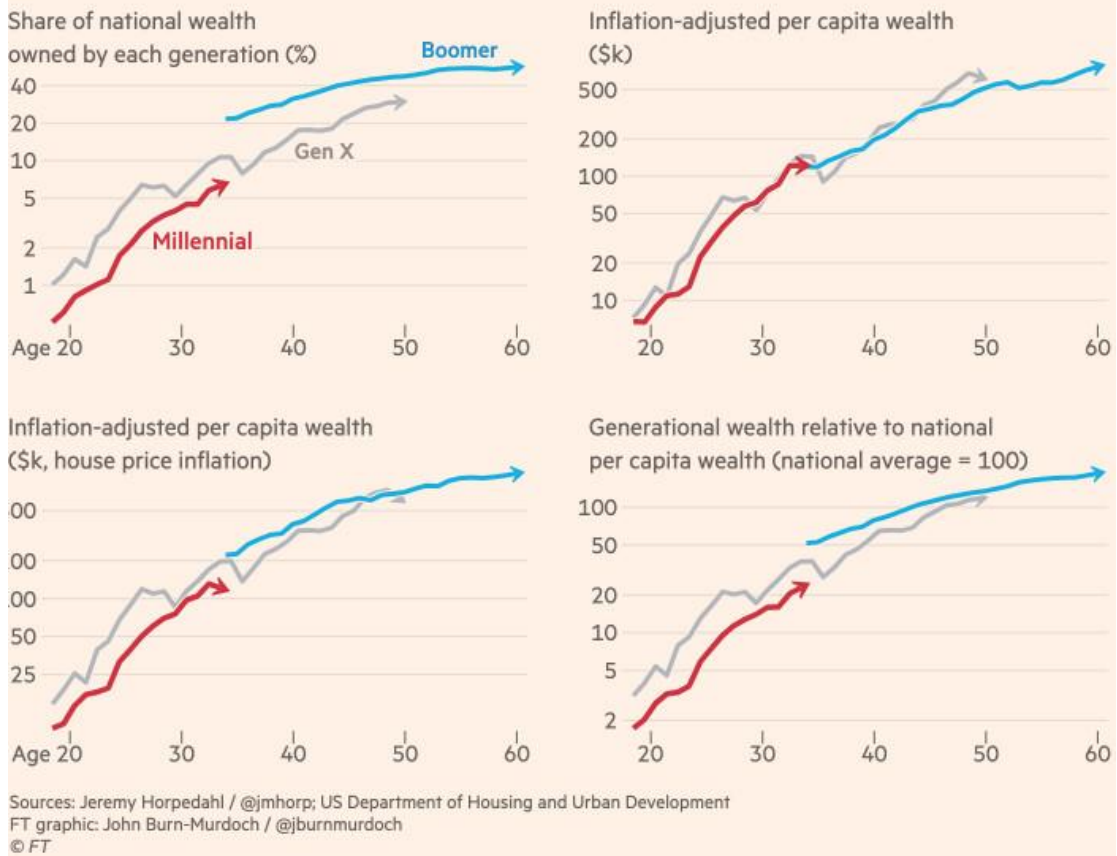
Η μακροοικονομική ανάλυση εξετάζει την οικονομία σαν σύνολο, που περιλαμβάνει όλες τις γενιές που είναι εν ζωή. Η συμμετοχή των γενεών στο σύνολο της οικονομίας, αλλάζει καθώς προχωρά ο χρόνος, ωριμάζουν κάποιες γενιές και σταδιακά αποχωρούν άλλες. Για να εξετάσουμε την οικονομική θέση της κάθε γενιάς ξεχωριστά πρέπει να έχουμε τα στοιχεία τα οποία μας επιτρέπουν να τις συγκρίνουμε η μία με την άλλη, λαμβάνοντας υπόψη ότι (εξ ορισμού) κάποιες θα έχουν ζήσει παραπάνω. Για να το κάνουμε αυτό, πρέπει να συγκρίνουμε την κατάσταση ατόμων της ‘γενιάς n ’ με άτομα της ‘γενιάς $n+1$ ’ στην ίδια ηλικία: Όταν για παράδειγμα και οι δύο ήταν, για παράδειγμα 30 ετών. Επίσης απαιτείται κάπως να ορίσουμε τι σημαίνει κάποιος να είναι σε καλύτερη θέση από άλλον: όταν αναπτύσσεται συνολικά μια οικονομία, είναι λογικό να εκφράσουμε την οικονομική θέση κάποιου ατόμου όχι σε απόλυτους όρους (δηλαδή σε ευρώ τον χρόνο) αλλά σε *σχετικούς*, δηλαδή σε σχέση με κάποιο μέσο όρο που εκφράζει αυτό που αναμένεται. Για να μπορούν να γίνουν αυτοί οι υπολογισμοί απαιτείται πρόσβαση σε μεγάλες κοινωνικο-οικονομικές βάσεις δεδομένων οι οποίες να βασίζονται σε αλληπάλληλες (επαναλαμβανόμενες) δειγματοληπτικές έρευνες. Το ιδανικό είναι να υπάρχουν έρευνες πάνελ (που παρακολουθούν τα ίδια άτομα σε διαφορετικές χρονολογίες). Όμως επειδή τέτοιους έρευνες είναι πολύ σπάνιες (υπάρχουν μόνο στις ΗΠΑ και εκεί σε περιορισμένο βαθμό), αυτό που γίνεται είναι ότι αξιοποιούνται πληροφορίες από δειγματοληψίες όπως η Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών για να φτιαχτούν τα λεγόμενο ‘*ψευδο-πανελ*’. Με άλλα λόγια παρακολουθούνται άτομα που έχουν γεννηθεί σε ένα συγκεκριμένο έτος και πληροφορίες από διαφορετικές έρευνες ενσωματώνονται για να οικοδομηθεί μια ‘χρονοσειρά’ που παρακολουθεί την θέση της κάθε γενιάς σε συγκεκριμένες ηλικίες⁶. Τα αποτελέσματα αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν για να συγκριθεί η πορεία μιας γενιάς με άλλες.

Ένα παράδειγμα: Είναι η γενιά των Millennials ‘ριγμένη’; Υπάρχει μια φιλολογία ότι οι Millennials (γεννηθέντες 1980-1995) είναι σχετικά ριγμένοι σε σχέση με την γενιά X και τους boomers. Οι Φαινανσιαλ Ταιμς το 2023 εξέτασαν αυτό για την Βρετανία και τις ΗΠΑ, με βάση τα παρακάτω διαγράμματα:

⁶ Είναι ‘ψευδο’ διότι παρακολουθείται ο μέσος όρος μιας γενιάς σαν αυτός να ήταν ξεχωριστός άνθρωπος.

Different approaches paint quite different pictures of **millennial** wealth accumulation relative to past generations

Four measures of US generational wealth accumulation (log scale)

Το πρώτο διάγραμμα εξετάζει την συσσώρευση πλούτου στις ΗΠΑ με τέσσερις διαφορετικές μετρήσεις (μερίδιο του συνολικού πλούτου, κατά κεφαλή πλούτος σε σταθερές τιμές με και χωρίς κατοικία και σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο). Η κάθε γενιά εξετάζεται σε συγκεκριμένες ηλικίες (από 20 ως 60).

Το δεύτερο διάγραμμα αναφέρεται στη Βρετανία και τις ΗΠΑ και συγκρίνει την πορεία στην παιδεία και σε μορφές οικονομικής επιτυχίας, όπως το εισόδημα μετά από φόρους και το % με ιδιόκτητη κατοικία. Αυτό που προκύπτει είναι ότι, αν και μεταγενέστερες γενεές είναι πολύ πιο μορφωμένες, η μόρφωση δεν φαίνεται να 'εξαργυρώνεται' με τον ίδιο τρόπο σε πραγματικά εισοδήματα και (κυρίως) σε ιδιοκτησία ακινήτων. Ενώ παλιότερα η κάθε μεταγενέστερη γενιά ήταν πολύ πιο εύπορη, το ίδιο δεν φαίνεται να ισχύει – τουλάχιστον ως προς τη σχέση Millennials και γενιάς Χ.

Millennials are the most well-educated generation in history, but this hasn't translated into economic success in the same way as for past generations

Generational trends in socio-economic attainment

UK

US

Source: FT analysis of Labour Force Survey (1981-2022) and US Current Population Survey (1976-2022)
FT graphic: John Burn-Murdoch / @jburnmurdoch
© FT

Τι πιθανολογούμε να ισχύει για την Ελλάδα; Στην Ελλάδα δεν έχουν υπολογιστεί τέτοια ψευδοπανελ. Αν μπορούσαν να γίνουν, ποιοι παράγοντες θα διαφοροποιούσαν τις γενιές μεταξύ τους:

- Από διαχρονικούς παράγοντες ρόλο θα έπαιζε η παιδεία και συμμετοχή των γυναικών (κλείσιμο της ψαλίδας στην απασχόληση) – άρα η διαφορά φύλων θα χαρακτήριζε τις γενιές – νεότερες γυναίκες σε σχέση με τις μητέρες τους.
- Η κρίσιμη συγκυρία για τους Millennials είναι ότι όταν έμπαιναν στην αγορά εργασίας ‘χτύπησε’ η οικονομική κρίση από την οποία ήταν ελάχιστα προστατευμένοι. Κατά τον ίδιο τρόπο ίσως ήταν και πιο ευάλωτοι στον covid, αφού τους χτύπησε όταν η οικογενειακή τους κατάσταση δεν ήταν τόσο αποκρυσταλλωμένη.

Μια σημαντική προέκταση της διαγενεακής οικονομικής ανάλυσης είναι η **Διαγενεακή Λογιστική** (Generational Accounting). Η ιδέα είναι ότι καταγράφεται για κάθε γενιά όλο το ‘δούναι και λαβείν’, οι δοσοληψίες, που έχει με τις άλλες γενιές. Αυτό γίνεται τόσο για καταβολές παροχών (όπως συντάξεις, επιδόματα) αλλά και υπηρεσιών (περίθαλψη, μακροχρόνια φροντίδα, βρεφονηπιακοί σταθμοί κοκ). Σε γενικές γραμμές η παλαιότερη γενιά επωφελείται από συντάξεις και περίθαλψη ενώ συνεισφέρει στους νέους παιδεία και φυσικές υποδομές. Οι ροές υπηρεσιών αντισταθμίζονται από την χρηματοδότηση είτε αυτή γίνεται με χρέωση υπηρεσιών, μέσω εισφορών, ή μέσω φορολογίας. Δηλαδή απαιτούνται λεπτομερή στοιχεία για το ποιος επωφελείται από τι, αλλά και για το πώς κατανέμεται, για

παράδειγμα η φορολογία. Απαιτούνται επίσης και να ληφθούν κρίσιμες υποθέσεις για θέματα όπως, λ.χ. ποιος βαρύνεται από την ύπαρξη εθνικού χρέους. Οι υπολογισμοί συνήθως εμφανίζουν την ύπαρξη σημαντικού *‘δημοσιονομικού κενού’* – δηλαδή δεσμεύσεων για, λχ μελλοντικές καταβολές συντάξεων, οι οποίες είναι ασαφές πώς και ποιος θα τις αναλάβει. Αυτά μεταφράζονται σε σημαντική *καθαρή* φορολογική επιβάρυνση για τις επερχόμενες γενιές, αφού αναμένεται να πληρώνουν σε φόρο πολύ περισσότερο από ότι θα εισπράττουν σε παροχές.

Οι πρώτοι διαγενεακοί λογαριασμοί εκπονήθηκαν από τον Laurence Kotlikoff στις ΗΠΑ το 1991. Ανέδειξε ένα σημαντικό δημοσιονομικό κενό, με την έννοια ότι είχαν συσσωρευτεί υποχρεώσεις τις οποίες θα έπρεπε να καλύψουν μελλοντικές γενιές. Από τότε η διαγενεακή λογιστική αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο στην εκτίμηση της συνολικής βιωσιμότητας (ή διατηρησιμότητας) κοινωνικών επιλογών αλλά και στην συζήτηση για το εθνικό χρέος.

Ε: Μεταβολές στην οικογένεια και οικονομικά

Η δημογραφική μετάβαση

Η Δημογραφική Μετάβαση εξετάζει την αλλαγής δημογραφικού προτύπου και το πώς αυτό επηρεάζει την οικογένεια. Κοινωνιολόγοι (π.χ. οι Ολλανδοί Van de Kraa και Lesthaeghe), προσπαθώντας να εξηγήσουν τι γίνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες αναφέρονται σε μια *Δεύτερη* Δημογραφική Μετάβαση, η οποία χαρακτηρίζεται από τις αλλαγές στις κοινωνικές αξίες που έλαβαν χώρα από την δεκαετία του 1960 στη Δυτική Ευρώπη.

Σχηματική παρουσίαση των δύο δημογραφικών μεταβάσεων στην Δυτική Ευρώπη

Πρώτη Δημογραφική Μετάβαση	Δεύτερη Δημογραφική Μετάβαση
Α.Γάμος	
Ποσοστό γάμων ↑, ηλικία 1 ^{ου} γάμου ↓ Μικρότερη ή μειωμένη συγκατοίκηση Χαμηλά διαζύγια Υψηλό ποσοστό δευτέρων γάμων	Ποσοστό παντρεμένων ↓, ηλικία 1 ^{ου} γάμου ↓ Αύξηση στην συγκατοίκηση Αύξηση και ενωρίτερα διαζύγια Πτώση στους δευτέρους γάμους
Β. Γονιμότητα	
Μείωση στην γονιμότητα (↓ σε μεγάλες ηλικίες, πτώση στην ηλικία όταν 1 ^ο παιδί) Προβλήματα στην αντισύλληψη Μείωση στην εκτός γάμου γεννήσεις Χαμηλότερη τελική ατεκνία σε ζευγάρια	Περαιτέρω μείωση (αναβολή, μέση ηλικία ↑, επιθυμία για οικογένεια < αναπλήρωσης) Αποτελεσματικότερη αντισύλληψη (εξαιρέσεις) Εκτός γάμου γεννήσεις ↑ με συγκατοίκηση Υψηλότερη τελική ατεκνία σε ζευγάρια
Γ. Κοινωνία	
Ενασχόληση με υλικές ανάγκες (εισόδημα, υγεία). Αλληλεγγύη σημαντική. Αυξανόμενη συμμετοχή σε θεσμούς (κόμματα συνδικάτα), Ενδυνάμωση κοινωνικής συνοχής. Σημαντική παρέμβαση Κράτους σε επίπεδο αξιών. 1 ^ο κύμα ‘εκκομίσκευσης’. Διαχωρισμός στον ρόλο των φύλων, πολιτική υπέρ οικογένειας, πατερναλισμός. Σταθερές διαδρομές ζωής, κυριαρχία του μοντέλου μιας οικογένειας	Ενασχόληση με ατομική αυτονομία, αυτοπραγμάτωση. Έμφαση στην ανεκτικότητα. Αποδέσμευση από συλλογικότητες. Αποδυνάμωση κοινωνικής συνοχής. Υποχώρηση Κράτους. 2 ^ο κύμα ‘εκκομίσκευσης’., σεξουαλική επανάσταση, αμφισβήτηση εξουσίας Αυξανόμενη συμμετρία στα φύλα. Γυναικεία οικονομική αυτονομία. Ευελιξία στις διαδρομές ζωής, ποικίλα μοντέλα διαβίωσης, ανοικτό μέλλον

Πηγή: ΕΕ 2008 σελ 34, από Lesthaeghe & Surkyn 2007.

Σημειωτέον, υπάρχει η άποψη ότι από την οικονομική κρίση και μετά την πανδημία η Ευρώπη μπαίνει σε νέα φάση, ενδεχομένως μια **Τρίτη δημογραφική μετάβαση**. Υπό την

πίεση των τιμών κατοικίας καθυστερεί η ατομική αυτονομία και επανέρχεται η διαγενεακή αλληλεγγύη.

Η Οικογένεια στην Μεσόγειο

Όμως; η Μεσόγειος δεν μοιάζει να ταιριάζει στην Δεύτερη Δημογραφική μετάβαση. Οφείλεται αυτό σε υστέρηση ή σε μονιμότερους παράγοντες δηλαδή σε ξεχωριστό μοντέλο; Το θέμα αυτό αντιμετωπίζει το άρθρο των **Francesca Bettio** και η **Paola Villa, Γονιμότητα και Απασχόληση: Μεσογειακές ιδιαιτερότητες (1998)**

Το Μεσογειακό Παράδοξο: Στην Μεσόγειο η χαμηλή γονιμότητα συνοδεύεται με χαμηλή απασχόληση γυναικών. Τα ποσοστά γονιμότητας αρχίζουν σταδιακά να αυξάνουν ή να σταθεροποιούνται στις Σκανδιναβικές και Αγγλοσαξονικές χώρες εκεί που η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι υψηλότερη και κινείται αυξητικά. Στην αντίθετη κατεύθυνση κινούνται οι γεννήσεις στις **Μεσογειακές χώρες** (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία και Ελλάδα), όπου η συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση είναι χαμηλότερη και αυξάνει με χαμηλούς ρυθμούς. Μεταξύ 1975 και 1995 η Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία μείωσαν την συνολική γονιμότητα (total fertility rate) κατά 1-1,5 παιδιά ανα γυναίκα σε επίπεδα πολύ κάτω της αναπλήρωσης (1,3-1,5)⁷. Οι χώρες αυτές προ του 1975 ήταν χώρες υψηλής γονιμότητας και μετά το 1992 ήταν οι πιο χαμηλές, πράγμα που παραμένει.

Η συνήθης εξήγηση είναι η **‘καθυστερημένη σύγκλιση’**: Οι μεσογειακές χώρες εισήλθαν αργότερα στην δημογραφική μετάβαση (άρα η χαμηλή γονιμότητα είναι παροδικό φαινόμενο).

Στις Μεσογειακές χώρες, ο συνδυασμός χαμηλής γονιμότητας και χαμηλής απασχόλησης υπαγορεύεται από τον **κεντρικό ρόλο που παίζει η συνεκτική οικογένεια στην κοινωνική προστασία**, στην παραγωγή και στις ιδέες.

Διαμορφώθηκε **μοντέλο ανεξαρτησίας εντός της οικογένειας** (αντί για ανεξαρτησία από την οικογένεια, όπως συνέβη αλλού). Δηλαδή παραμένουν οι νέοι στο σπίτι περισσότερο και δεν φτιάχνουν οικογένειες (αποθάρρυνση της γονιμότητας). Η υψηλή ανεργία στις Μεσογειακές χώρες, μετακυλίεται ως κόστος στην οικογένεια. Το κεντρικό κύτταρο της κοινωνίας παραμένει η οικογένεια, με παντρεμένο ζευγάρι και τουλάχιστον ένα παιδί. Στο εσωτερικό της οικογένειας, η μείωση των παιδιών συνοδεύτηκε με μακροβιότερες και στενότερες σχέσεις γονέων-παιδιών. **Η μείωση της γονιμότητας, λοιπόν, δεν συνοδεύεται από αύξηση των ζευγαριών ή των ατόμων χωρίς παιδιά. Μειώνεται απλώς ο αριθμός των παιδιών, και η έλευση του πρώτου παιδιού τοποθετείται σε μεγαλύτερη ηλικία.**

Η «οικογένεια μακράς διάρκειας»: Τα παιδιά παραμένουν πολύ περισσότερο στο σπίτι των γονιών τους, και η ηλικία αποχώρησης αυξάνει. Όταν τελικά αποχωρούν, το κάνουν για να παντρευτούν και όχι για να συγκατοικήσουν. Όσοι ζουν μόνοι είναι κυρίως ηλικιωμένοι, αποτέλεσμα ανάγκης, και όχι επιλογή.

Η παραμονή των νέων στο σπίτι των γονιών τους έχει χαρακτηριστεί σαν **«παρατεταμένη εφηβεία»**: οι γονείς αναλαμβάνουν να διασφαλίσουν το επίπεδο ζωής των παιδιών τους. Έτσι, οι γονείς προσφέρουν στα παιδιά τους το «δίκτυο προστασίας» που τους είχαν προσφέρει οι δικοί τους γονείς. Οι μεταβιβάσεις πόρων από γενιά σε γενιά λειτουργούν σαν υποκατάστατο της κρατικής πρόνοιας. Τα παιδιά, αντιμέτωπα με μια κατάσταση στην αγορά

⁷ Σε κάποιο βαθμό η μείωση οφείλεται σε στατιστικούς παράγοντες –δηλαδή στην αναβολή των γεννήσεων. Αν η ανάλυση γίνει σε επίπεδο κοόρτης (completed cohort fertility rate) η μείωση μετριάζεται, παραμένει όμως υψηλή.

εργασίας που δεν υπάρχουν καλές δουλειές, παραμένουν στο σπίτι των γονιών τους μέχρι να διασφαλίσουν ανάλογη οικονομική ευχέρεια με την οικογενειακή εστία.

Η θέση των γυναικών: ο αριθμός των παιδιών ανά οικογένεια περιορίζεται καθώς το κόστος των παιδιών αυξάνει (εξ αιτίας της «παρατεταμένης εφηβείας») Για τα κορίτσια, η απελευθέρωση μέσα στην οικογένεια συνεπάγεται συνδυασμό της παραδοσιακής επιθυμίας για μητρότητα, με «σύγχρονη» στάση έναντι της εργασίας (όπου η τελευταία θεωρείται σημαντικό στοιχείο της αυτονομίας). Αντιμέτωπες με δυσκολίες να βρουν δουλειά, παρατείνουν την παραμονή τους στο σπίτι των γονιών τους. Αναβάλλουν τον γάμο και παραμένουν προσηλωμένες στη δουλειά τους, χωρίς να την εγκαταλείπουν χάριν της μητρότητας. Η «απελευθέρωση εντός της οικογένειας» εγείρει περισσότερες απαιτήσεις από τις γυναίκες σε σύγκριση με την «απελευθέρωση από την οικογένεια». Και όσο η συμμετοχή στην εργασία διευρύνεται, το βάρος προσαρμογής μετατίθεται στη γονιμότητα.

Οικονομικά της Οικογένειας

Συνήθειες γάμου: Έλκονται τα όμοια ή ανόμοια;

Σύμφωνα με τα 'Οικονομικά της Οικογένειας' του Gary Becker, στην επιλογή συντρόφου υπάρχει μια τάση 'εξειδίκευσης'. Δηλαδή οι άνδρες εξειδικεύονται στην ενασχόληση στην παραγωγή εισοδήματος, οι γυναίκες με το σπίτι και τα παιδιά. Αυτό δημιουργούσε τάση τα ζευγάρια να διαφέρουν μεταξύ τους, να είναι συμπληρωματικά ('Ετερογαμία'): Οι καθηγητές πανεπιστημίου, πχ., παντρεύονταν 'καλά κορίτσια από το χωριό'. Αυτό λειτουργούσε εξισωτικά στην κατανομή εισοδήματος – αφού 'ανακατεύονταν' τα ψηλά με τα χαμηλά εισοδήματα. Τις τελευταίες δεκαετίες τείνει να κυριαρχήσει η αντίστροφη τάση: **έλκονται τα όμοια**⁸. Καθώς τα κορίτσια συμμετέχουν στις ίδιες δραστηριότητες, τείνουν άτομα ιδίων προσόντων να δημιουργούν ζευγάρια. (Assortative mating, ή ομογαμία). Αυτό τροφοδοτεί και την ανάπτυξη μεγάλων πόλεων (είναι πιο εύκολο να εξευρεθούν δύο καλές δουλειές σε πόλη), αλλά και ένας παράλληλος προγραμματισμός ζωής, ενώ αυξάνει την εισοδηματική ανισότητα.

Τι εξηγεί την πτώση της γονιμότητας: Παιδιά 'υψηλής ποιότητας'

Σύμφωνα πάλι με τα 'Οικονομικά της Οικογένειας' του Gary Becker, τα παιδιά αποτελούν ένα είδος επενδυτικού αγαθού για τους γονείς τους. Αυτοί μπορούν να διαλέξουν να κάνουν ή πολλά παιδιά ή λίγα. Οι πόροι της οικογένειας (συμπεριλαμβανόμενης και της προσοχής στα παιδιά) σε μεγάλες οικογένειες 'τεντώνονται' και καταλήγουν σε 'παιδιά χαμηλής ποιότητας'. Αντιθέτως, λίγα παιδιά τείνουν να είναι 'υψηλής ποιότητας' – το καθένα έχει επωφεληθεί από περισσότερους πόρους. Η τάση προς υψηλής ποιότητας παιδιά αυτή ενδυναμώνεται καθώς περισσότεροι γονείς βλέπουν τα παιδιά ως 'καταναλωτικά αγαθά' και όχι εργαλειακά ως 'επενδυτικές επιλογές'.

Αν τα υψηλής ποιότητας παιδιά είναι ταυτόχρονα και πιο παραγωγικά, τότε προκύπτει ένα αισιόδοξο συμπέρασμα, καθώς η πτώση εισροών εργασίας (εξαιτίας της γήρανσης) θα αντισταθμίζεται μεριά από μεγαλύτερη παραγωγικότητα.

Μακροβιότητα και οικογένειες μακράς διάρκειας (Γρίφος κεφ 9)

Στις αναπτυγμένες χώρες υπάρχει μια τάση διαχωρισμού των γενεών (με την εξαίρεση της Ιαπωνίας). Ο διαχωρισμός αυτός ενθαρρύνει τις προκαταλήψεις κατά των ηλικιωμένων – αφού οι γενιές δεν έχουν ευκαιρίες να συναναστραφούν μεταξύ τους. Στις ΗΠΑ το ποσοστό ατόμων 65+ που ζούσαν μόνοι ή με την/τον σύζυγο αυξήθηκε από 20 σε 74%. Ακόμη και στη Μεσόγειο οι τάσεις είναι οι γενιές να έχουν μικρότερη σχέση μεταξύ τους. Στην Ελλάδα, οι

⁸ Αυτό ισχύει και γενετικά. Τα ζευγάρια μοιάζουν γενετικά περισσότερο από δύο τυχαία άτομα.

διαγενεακές σχέσεις συντηρούνται οι γενιές κρατάνε επαφή μέσω θεσμών όπως οι οικογενειακές πολυκατοικίες- στις οποίες η κάθε γενιά είναι σε διαφορετικό όροφο , ή (όταν υπάρχουν παππούδες στην επαρχία) με εντατικές σχέσεις με παππούδες το καλοκαίρι.

Καθώς εξελίσσεται η μακροβιότητα είναι πιθανόν αυτό να αλλάξει. Κατ' αρχάς ήδη εμφανίζεται ως πιο κοινή η οικογένεια 4 γενεών: όλο περισσότερα παιδιά γνωρίζουν προπαππούδες–φαινόμενο πρωτοφανές στην παγκόσμια ιστορία. Από την άλλη πλευρά οι οικογένειες (λόγω διαζυγίων κλπ) είναι πολύ πιο σύνθετες και περίπλοκες από ότι παλιά.

Το τι δυναμική θα δημιουργηθεί από αυτές τις εξελίξεις είναι άγνωστο. Είναι σίγουρο όμως ότι θα παίξει σημαντικό ρόλο στο συνολικό αφήγημα της γήρανσης.

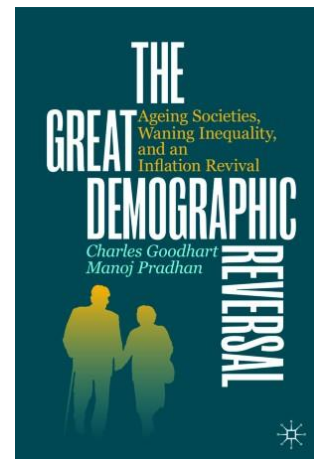
ΣΤ. Η μεγάλη Δημογραφική ανατροπή: μια συνολική ανάλυση για την παγκόσμια οικονομία

Επιστροφή του πληθωρισμού;

Γιατί ξεπέρασε ο κόσμος το 1990 τον στασιμοπληθωρισμό και σήμερα έχουμε χαμηλό πληθωρισμό και χαμηλά πραγματικά επιτόκια;

Η Συμβατική απάντηση το αποδίδει σε επιτυχία των κεντρικών τραπεζών στα νομισματικά και στην παγκοσμιοποίηση. Αν είναι έτσι, δεν υπάρχει λόγος να μη συνεχίσει – άρα (λ.χ.) δεν πρέπει να ανησυχούμε για πανδημική εκτίναξη του δημόσιου χρέους (με χαμηλά επιτόκια δεν είναι πρόβλημα).

Οι **Charles Goodhart & Manosh Pradhan (2020)**. Σε βιβλίο με τίτλο **Η Μεγάλη Δημογραφική Ανατροπή** θεωρούν ότι δεν πρέπει να εφησυχάζουμε:

Η μακροοικονομική πορεία από το 1990 οφείλεται στο **δημογραφικό μέρισμα + την ενσωμάτωση Κίνας και Ανατολικής Ευρώπης** που όλα μαζί συνίσταντο σε μεγάλη αύξηση της παγκόσμιας προσφοράς εργασίας. Είναι αυτή που ευθύνεται για τις υψηλές επιδόσεις και τα χαμηλά επιτόκια, αλλά και την ανισότητα.

ΟΜΩΣ: Καθώς εξαντλείται το δημογραφικό μέρισμα από το 2015 θα υπάρξει μια μεγάλη ανατροπή. Αυτό θα σημάνει αύξηση του πληθωρισμού και αύξηση των επιτοκίων και μια υποχώρηση της παγκόσμιας ανάπτυξης ως αποτέλεσμα δημογραφικών πιέσεων

Λεπτομερέστερα: **Στο παρελθόν**, η παγκόσμια προσφορά εργασίας αυξήθηκε *δραματικά* μετά το 1990 μέσω τριών παραγόντων:

1. Ενσωμάτωση Κίνας στην παγκόσμια οικονομία. Ο ενεργός πληθυσμός ('90-2017) αυξήθηκε κατά $\uparrow 240$ εκ + μετανάστευση προς πόλεις -(το πιο αποφασιστικό)
2. Ενσωμάτωση Ανατολικής Ευρώπης μετά 1992 - 200 εκ. εργαζόμενοι
3. Δημογραφικό μέρισμα στις αναπτυσσόμενες χώρες + baby boom + αύξηση συμμετοχής γυναικών.

Μείωση στην διαπραγματευτική ισχύ της εργασίας, μείωση στις σχετικές τιμές βιομηχανικών προϊόντων. Έτσι συγκρατείται ο πληθωρισμός και μειώνονται επιτόκια. Επίσης είχαμε διεύρυνση ανισότητας εντός χωρών (αν και όχι μεταξύ) – λόγος (μισθός Αμερικανού)/

(μισθός Κινέζου) (ή Γάλλου/Πολωνού) τείνει να μειωθεί. Πολιτικά αυτό μεταφράστηκε σε δεξιό Λαϊκισμό (μετανάστευση).

Γιατί δεν σχολιάστηκε; Οι δημογραφικοί παράγοντες λειτουργούν αργά και σταθερά (σαν μετακίνηση τεκτονικών πλακών). Αν εστιάζουμε σε βραχυχρόνιες εξελίξεις, τους παραβλέπουμε

Στο μέλλον: Αναμένεται ανατροπή. Στα επόμενα 10-20 χρόνια θα κυριαρχήσουν τα εξής:

- **Μείωση του εργατικού δυναμικού.** Απόλυτες μειώσεις σε ΕΕ, Ιαπωνία, Κίνα
 - **Δημοσιονομική πίεση** λόγω γήρανσης (μακροβιότητα). Συντάξεις, υγεία, φροντίδας
- Η αύξηση συνταξιούχων σημαίνει μείωση **αποταμιεύσεων** (του κύκλου ζωής). ΌΜΩΣ **η δαπάνη** θα αυξηθεί **περισσότερο** (συντάξεις, υγεία, φροντίδα, + αύξηση επενδύσεων). Μυωπία στον προγραμματισμό – καθώς γηράσκουν οι εργαζόμενοι δεν αποταμιεύουν όσο χρειάζονται (το Κράτος παρεμβαίνει)

Το κενό (Δαπάνη>αποταμίευση), πχ για χρηματοδότηση ασφαλιστικών ελλειμμάτων, **οδηγεί σε πληθωριστικές τάσεις**. Για να αντισταθμιστεί το κενό, το Κράτος **πρέπει να έχει πλεονάσματα και να μεταρρυθμίσει το ασφαλιστικό**

Όμως: Εκτιμάται ότι δεν θα μπορεί πολιτικά να αυξηθεί η ηλικία συνταξιοδότησης, ούτε να επιβληθεί νέα φορολογία. Ως προς τα νομισματικά, θα υπάρχει πολιτική Πίεση στην κεντρικές τράπεζες να κρατήσουν επιτόκια χαμηλά (όπως στην Τουρκία σήμερα). Παρά ταύτα, πιθανόν να αυξάνονται τα (ονομαστικά) επιτόκια. (ακόμη και αν τα πραγματικά μειωθούν). Τελικό αποτέλεσμα, η **ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΩΡΙΣΜΟΥ** ως δομικού στοιχείου: Ετσι θίγονται περισσότερο οι συνταξιούχοι + ιδιωτικές συντάξεις. **ΣΤΑ ΘΕΤΙΚΑ** πρέπει να αναμένεται βελτίωση ανισότητας *εντός κρατών* καθώς η διαπραγματευτική ισχύς των εργαζομένων ανεβαίνει.

Δύο Ειδικές περιπτώσεις: Ιαπωνία και Κίνα

Οι Goodhart & Pradhan εξετάζουν και δύο ειδικές περιπτώσεις:

1. Ιαπωνία. Η Ιαπωνία προηγείται από τον υπόλοιπο κόσμο στην γήρανση κατά 20 χρόνια. Αυτό μεταφράστηκε σε αύξηση συντάξεων, υγεία, φροντίδα (που τονώνονται από την μεγάλη αντίσταση σε μετανάστες ως τόνωση της εργασίας). **Όμως, αντίθετα με το αυτό που προβλέπουν οι G&P, από το 1990 η ανάπτυξη και οι επενδύσεις είναι χαμηλά, ενώ ο πληθωρισμός είναι αρνητικός.**

Γιατί να μην ακολουθήσει ο κόσμος αυτό που έγινε στην Ιαπωνία;

Ο βασικός λόγος έχει να κάνει με την *Πλάνη της συνάνθροισης*: Διαφορά όταν γηράσκουν όλοι μαζί και όχι μια χώρα μόνη της.

Συγκεκριμένα, υπήρχαν περισσότερο κεφάλαια το 1990, αλλά Ιαπωνικές τα επένδυσαν στην Ανατολική Ασία (επειδή γήρασσε η Ιαπωνία, ενώ εκεί ακόμη υπήρχε εργατικό δυναμικό) και κράτησαν τα κεφάλαια εκεί χωρίς να τα επαναπατρίσουν. Δηλαδή, οι επενδύσεις έγιναν, αλλά όχι στην Ιαπωνία. Αυτό ήταν δυνατόν γιατί ήταν διαθέσιμες χώρες που δεν γηράσκουν. Αυτό σήμερα δεν είναι εφικτό

2. Κίνα. Ο κρίσιμος παράγων στην παγκοσμιοποίηση ήταν ο ρυθμός ενσωμάτωσης της Κίνας από τα μέσα δεκαετίας 1980 και 1990 (Ήσσιαλισμός με κινεζικά χαρακτηριστικά), αλλά και στην κρίση του 2008 (πιστωτική επέκταση στην Κίνα κόντρα στην ύφεση στον ΟΟΣΑ). Όμως από το 2014 υπάρχει σημαντική επιβράδυνση (βιομηχανία, κατασκευές). Υπάρχει μεγάλο

πρόβλημα εσωτερικού δανεισμού, δηλαδή μη εξυπηρετούμενα δάνεια, που αποκρύπτονται. Αρα η Κίνα δεν θα μπορεί τον εξισορροπητικό ρόλο που έπαιζε.

Ο λόγος είναι ότι ο πληθυσμός σε εργάσιμη ηλικία μειώνεται (αναμένεται πτώση 25% ως 2050). Το οικονομικό μοντέλο δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην κατανάλωση. Αυτό σημαίνει ότι η δυνατότητα χρηματοδότησης του ελλείμματος ΗΠΑ θα περιοριστεί.

Λόγω της πολιτικής του ενός παιδιού (εγκαταλείφθηκε 2015) , η Κίνα γηράσκει πριν πλουτίσει (≠ με ΟΟΣΑ). Αυτό συνεπάγεται μεγάλο θέμα διαχείρισης του κοινωνικού προβλήματος που αναμένεται. Πχ λίγα παιδιά σημαίνουν δυσκολίες στην άτυπη φροντίδα).

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ 4-2-1:

4 ΠΑΠΠΟΥΔΕΣ

2 ΓΟΝΕΙΣ

1 ΠΑΙΔΙ